

tasavvuf

İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi

Ankara, 2000

Bir İlim Olarak Tasavvuf

Abdulahkim YÜCE

Doç. Dr., Yüzüncü Yıl Ü., İlahiyat Fakültesi

Kültür ve medeniyetlere bariz vasıflarını kazandıran ve bu yolla bir kültürü başka bir kültürden ayırmamıza yardımcı olan bir takım temel unsurlar vardır. İslâm kültür ve medeniyeti söz konusu olduğunda bu ayırıcı vasıf, şüphesiz **ilim**dir. İslâm bir **ilim dinidir** ve meydana getirdiği medeniyet **ilim medeniyetidir**. Özellikle klâsik dönem (XIII. yüzyılın sonuna kadar) için bu geçerli ve doğrudur.

Şüphesiz bilim her medeniyette vardır ve her medeniyet için önemlidir. Ama bu medeniyetlerde bilim, bütün boyutlarıyla hayatın bütün derin noktalarına nüfûz etmiş görünmüyor. Oysa İslâm'da el yıkamadan, ölmeye varıncaya kadar her şey, bir **ilim ve kitap meselesi** hâline gelmiştir. Kur'ân-ı Kerim, peygamberlere ve onlar vasıtasıyla bütün insanlığa **ilim, kitap** ve **hikmetin** öğretildiğinden sık sık bahsederek, vahiy müessesesinin ilâhî bir mektep olduğu hakikatını hatırlatır. İlim kelimesi ve ondan türeyen isim ve fiiller Kur'ân'da yaklaşık 750 yerde geçmektedir. Çoğu kez epistemolojik bir anlam ifade eden hikmet, kitap gibi kelimeler; anlama, farkında olma, akl etme vs. gibi terimler (ve bunlardan türeyen yüzlerce isim, sıfat ve fiil), yukarıda verilen sayının dışında kalmaktadır. Bir de kelimelerin zıtları düşünülürse, Kur'ân'ın epistemolojik terimler örgüsünün genişliği ortaya çıkar.

İşte İslâm medeniyetini bir bilim medeniyeti hâline getiren baş faktör, Kur'ân'ın ilime verdiği bu değerdir. Bu görüş doğru ve tam olarak anlaşıldığı sürece Müslümanlar, insanlık tarihinin medenileştirici gücü olmuşlar, yanlış ve eksik anlaşıldığı zaman ise, Müslüman'ın fikir ve fiili darmadağınık, hayatı ise alt üst olmuştur.

Kur'ân'ın bilim ve hikmet telâkkisi, ilk tatbik sahasını elbette ki, Hz. Peygamberin hayatında bulmuştur. Müslümanlar bu Yüce insanın zuhurundan önceki dönemi **cahiliye devri** olarak vasıflandırmakla, Kur'ân'ın beşer tarihinde başlat-

tuğı yeni döneme de **adını** vermiş oluyorlardı. İlim ve hikmetle gerçekleştirilmiş **Saadet Asrı**'nın kurucusu Hz. Peygamber'in ilim telkkisini görebilmek için, elimizdeki hadis kllyatuna bir göz atmak kafidir. Başta **kütüb-i sitte** olmak üzere, hemen her hadis mecmuasında yer alan müstakil **kitabu'l ilimler** (ilim bölümleri) vardır.

Yine hemen bütün *kelâm* kitapları, epistemoloji konusunu, yani bilginin kaynağı ve değeri problemini n plnda tutmakta ve bütün kelm meseleleri epistemolojik bir zeminde tartışmaktadır.

Eğer *tasavvufu* bir tek kelime ile anlatmaya çalışmak durumunda kalsaydıık, ilim kelimesinin çok kere eř anlamlısı olan **marifet** kelimesini kullanırdık. Muamelat sahasında ilmin yer ve önemini görmek için bu sahanın disiplinli bir etüdü demek olan *fıkıh* kelimesinin Tabin devrinden itibaren kazandığı anlamı hatırlamak yeterlidir. *Felsefe* ise, Müslüman filozofların gözünde bir **ilmu'l-ölüm**dur (ilimlerin ilmi); yani bilgi objesi olma vasfını kazanmış her şeyin bütünlük içinde ele alındığı bir sahadır.

Bu söylediklerimiz, ilim kavramı ile ilgili -tabir yerinde ise- **coğrafyanın** kaba çizgilerinden sadece bir kısmını teşkil etmektedir. Ama bu bile **İslâm medeniyeti bir ilim medeniyetidir** hükmünün teyidi için yeterlidir. Bilmiyorum ki, yeryüzünde, ilim talebini, dinin merkez kategorisi olan **farz** terimiyle (ama farz-ı 'ayn, ama farz-ı kifaye) açıklayan başka bir kültür var mıdır?¹

İşte ilme bu derece önem veren İslâm medeniyeti, Mekke ve Medine'de doğup dört bir yana yayıldı. Önceleri yakın çevredeki düşüncelerle ilgilenmeye başladı, giderek âleme bütünüyle yöneldi. Burada ıkış noktası daima, **Kur'ân** ve Hz. Peygamber'in **sünneti** oldu. Bu iki kaynak üzerinde dşnld ve hakikat, öncelikle onlardan çıkarılmaya çalışıldı.

Dolayısıyla İslâm düşünce/ilim hayatı, Kur'ân'ın anlaşılıp yorumlanması gayretinden başka bir şey değildir demek mümkündür. Nitekim, ondaki amelî hükümler *Fıkıh* ve *Hukuk*, onun metafiziği belirleyen İlah bir kitap olarak anlaşılmasından Kelâm ve bir dereceye kadar *Felsefe*, ilâhî bir lisan olarak anlamaktan *Dil* ve *Tefsir* ve nihayet uhrev bir kaynak diye değerlendirilmesinden *zbd*, *ablk* ilmi ve *Tasavvufun* doğduğunu; keza sünnetin bir bütün olarak ortaya konması çabalarından *Hadis*in ilminin doğduğunu ve yine İslâm dünyasında tali derecedeki görüş, ilim ve sanatların, başka kültür ve düşüncelerin kendisine uygun gelen katkılarını da alarak, bu asılların dallanıp budaklanmasından oluştuğunu söylemek mümkündür.

Konumuz olan tasavvufun, diğer İslâmî ilimler gibi, ilmî bir disiplin olup olmadığını tartışmadan önce, ilmin ne olduğu konusuna değerinmek gerekir.

İlim Nedir?

Bir çok İslâm âlimi, hem ilmi tarif etmiş hem de ilim tasnifleri yapmıştır. Değişik ilimlerle olan yakın irtibatından ötürü, **Gazâlî**'nin ilmi nasıl tarif ettiğine bakmak istiyoruz. Gazâlî, kendinden önce, özellikle kelâmcıların yaptığı ilim tariflerini ele alarak tahlil eder ve tenkitlerini sıralar.

Görüşlerini şöyle özetlemek mümkündür: "*İlim, marifettir*" şeklinde yaygın olan tarif, lafzî bir tariftir. Burada ilim, aynı anlamda başka bir terimle tarif edilmiştir. "*İlim, malûmu olduğu gibi bilmektir*" tarifinde ise, sözü uzatma, tekrar ve gereksiz sözler vardır. "*İlim, kendisiyle bilinen ve insanın onunla âlim olduğu şeydir*" şeklinde yapılan tarif de gayeyi tam anlatamamaktadır. "*İlim, öyle bir şeydir ki, onunla muttasıf olan, yaptığı şeylerden emin olur*" tarifinde her ne kadar ilmin gerektirdiği şartlardan biri varsa da yeterli değildir. "*İlim, bir şeye olduğu gibi inanmaktır*" şeklindeki tarifte, anlamı çok geniş olan ilim özelleştirilmiş ve ilimle inanç birbirine karıştırılmıştır.²

Kendinden önce yapılan ilim tariflerini bu şekilde bir tenkide tâbi tuttuktan sonra kendi görüşünü ortaya koyan Gazâlî, ilmin müşterek bir isim olduğunu ve çok çeşitli şekillerde tarif edilebileceğini, bu sebeple tam ve kesin bir ilim tarifinin güç olduğunu söyler. Bu güçlüğü rağmen kısaca, "*Aklın, eşyanın hakikatını ve şekillerini alması*", daha kısa bir ifadeyle "*Eşyayı olduğu gibi bilmek ve tanımak*" şeklinde bir tarifi olabileceğini belirtir.³

Günümüzde yapılan ilim tarifleri de Gazâlî'nin tarifinden pek farklı sayılmaz. Bir tanesini vermekle yetiniyoruz: "*İlim, insan ruhunun tek başına veya bir bütün olarak eşyanın hakikatını ve çeşitlerini, niteliği, niceliği, mahiyeti, cevheri ve özünü, maddeden mücerret olarak tasavvur etmesinin neticesinde, hafızalarda ve değişik yerlerde kaydedilen şeydir. Bir başka açıdan ilim, kainatta tecelli edegelen nizam ve ilâhî isimlerin ayineleri olarak, değişik şekillerde tecelli eden şeylerin birbiriyle olan münasebetlerini idrakten ve bu idraklerin tasnifi ve bir araya getirilmesinden ibarettir.*"⁴

Bu şekilde tarif edilen ilmin, İslâm âlimleri tarafından yapılan çeşitli tasnifleri bulunmaktadır. Bu tasnif bir hiyerarşiye dayanır ve bu sıra yüz yıllarca Müslümanların eğitim düzeninin temelini oluşturmuş, çerçevesini çizmiştir. İlimlerin birliği bu süre boyunca, başta gelen en önemli ilke olmuş, değişik ilimler bu ilkelere ışığında öğretilmiştir. Bu ilkeden hareketle, bütün ilimler aynı ağacın dalları gibi düşünülmüş, her dalın, ağacın yapısıyla uyum içinde, kendi yapraklarını yeşertip kendi meyvelerini olgunlaştıracığı kabul edilmiştir. Bir ağaç dalı na-

2 Gazâlî, *Mustasfa*, Bulak 1324, c. I, s. 24; Gazâlî, *İhya*, Kahire 1969, c. I, s. 28.

3 A.g. eserler, aynı yerler.

4 S. Uzunoğlu, *İlim ve Bilim*, İzmir 1992, s. 23.

sıl sonsuza kadar büyüyemezse, bir ilim dalı da belirli bir sınırı aşmaya çalışmamalıdır. Orta çağ Müslüman müellifleri, belirli bir ilim dalını, kendi sınırlarını aşması için zorlamayı, böylece eşyadaki uyumu ve orantıyı bozmayı, faydasız ve hatta meşru olmayan bir etkinlik saymışlardır. Müslüman ilim adamları, ilimler arasındaki orantıyı ve sırayı korumanın aracı olarak gördükleri sınıflandırmayı işte bu yüzden önemsemişlerdir. Bu yolla her ilim dalının bir bütün olarak bilgi şemasındaki yeri ve hedefi sürekli göz önünde tutulmuştur.

Müslümanlar arasında ilimleri sınıflandırma girişimleri daha üçüncü/dokuzuncu yüzyılda Kindî ile başlamış, o tarihten itibaren artarak sürmüştür. Farâbî, İbn Sina, İhvân-ı Safâ, Gazâlî, Razî, İbn Hâldun başta olmak üzere, birçok ilim adamı eserlerinde, ilimleri sınıflandırmaya yer vermişlerdir. Çeşitli ilimler geliştikçe, ilimlerin sınıflandırılması ve ilimlerin tek tek tanımlanması için ayrıca eserler yazma geleneği de hız kazanmıştır. Razî, daha altınca asırda, *altmış ilmi* ele alarak tanımlamıştır. Daha sonra Taşköprüzade'nin *Miftabu's- saade ve Misbahu's- Siyade'si* (ki, oğlu Kemaleddin Efendi tarafından, *Mevzuâtü'l-'Ulûm* adıyla tercüme edilmiştir), Katip Çelebî'nin *Keşfu'z- Zunûn'u* ve İbn Hâldun'un *Mukaddimesi* ile ilimlerin tanım ve sınıflandırılması adeta zirveleşmiştir. Yapılan ilk sınıflandırmalarda bulunmasa bile, çok geçmeden Tasavvufun da bir İslâmî ilim olduğu belirtilmiştir. Nitekim hicrî beşinci asırda yaşayan Gazâlî, *Munkiz'*inde bu ilim ve metodundan övücü bir şekilde söz eder.⁵

Tasavvuf ilmi, yapısı gereği uzun süre gizli kalmış, ayrıca ilk dönemlerde, nisbeten fıkıh içinde veya ahlâk ve zühd adıyla ele alınmıştır. Bundan ötürü, yapılan ilk ilim tasniflerinde tasavvuf adıyla şayet yer almamışsa, bu durum garipsenmemelidir.

İslâmî İlimlerin Ortaya Çıkışı

Bilindiği gibi, İslâm'ın ilk dönemlerinde şer'î hükümler nesilden nesile aktararak öğreniliyordu. Bu noktada itikad, ibadet ve muamelat arasında fark yoktu. Ancak çok geçmeden Müslümanlar dinî konuları tartışmaya ve ilim hâlinde öğretmeye başladılar. İlmî usûllere göre araştırmalar yapıp bunları kitaplara geçirdiler. İlk ele alınan konular şer'î meseleler yani **fıkıh** ilminin konusu olan hususlar oldu. Öyle ki, birçok Müslüman bu ilimle uğraşmayı en önemli dinî vecibelerden biri saymaya başladı. Bu yaklaşım tarzı, neticede icihadın zirveleşmesinin başlıca nedeni oldu.⁶ Fıkıh kavramının ilk dönemlerde, **kelâm** ve **ilâhiyat**

5 Ayrıca bk. Gazâlî, *İhya*, c. I, s. 39. "... Hem azı hem çoğu makbul olan ilim ki, bu Allah'ın zat, sıfat ve fiilleriyle ilgilidir. Böyle bir ilim aynı zamanda mutluluk da getirir. Çünkü, ahirette sonsuz sadet onunla temin edilir. Bu ilme sahip olanlar sırasıyla peygamberler, veliler ve bu ilmin inceliklerini anlamış olan gerçek bilginlerdir. Mücahede metoduyla elde edilir." *İhya*, c. I, s. 39.

6 E. Afifi, *Savretü'r-Rubûyye*, Kahire 1945, s. 111; M. Hilmi, *Hayatü'r-Rubûyye*, Beyrut 1970, s. 94.

konularını da kapsayacak bir anlamda kullanıldığını unutmamak gerekir. Nitekim İmam-ı Âzâmın el-Fıkhu'l-Ekber adlı eseri itikadî konuları işlemektedir.

Hadis ilmi de h. III. asrın sonunda bütün konularıyla teşekkül etmişti. Her ne kadar bu konuları içine alan kitapların telifi bir müddet gecikmişse de, usûl ve kaidelerin, tabir ve tariflerin birinci asrın sonundan itibaren hadis imamları arasında kullanılması, ikinci asırda ise, hiçbir kayda tabi olmaksızın münakaşa edilmesi, bu ilmin oldukça erken bir devirde teşekkül ettiğini gösterir. Zaten en mükemmel hadis mecmualarının **altın çağ** diye tavsif edilen üçüncü asırda tasnif edilmesi de, bunun bir başka delilini teşkil eder. Zira, bir ilmin usûl ve kaideleri belirlenmeden o usûl ve kaidelere uygun mükemmel eserler tasnif edilmesi, mümkün değildir.⁷

Tefsir ve tasavvuf gibi, diğer İslâmî ilimlerin gelişimi için de benzer ifadeler kullanmak mümkündür.⁸

Tasavvuf İlminin Ortaya Çıkışı

İbn Hâldun (808/1405), tasavvuf ilminin çıkış ve gelişimi konusunda şunları söyler: "Bu ilim İslâm'da sonradan ortaya çıkan şer'î ilimlerdenidir. Aslı şudur: Sûfilerce tutulan yol, bir hidayet ve hak yol olmak üzere, öteden beri ümmetin selefleri ve büyükleri olan sahabe, tabiûn ve bunlardan sonra gelenler tarafından takip edilegelmişti. İbadet üzerinde önemle durmak (mâsivâdan alâkayı kesip) bütünüyle Allah'a yönelmek, dünyanın âlâyiş ve ziyetinden yüz çevirmek, halk çoğunluğunun yöneldiği (maddî) zevk ve mevki hususunda isteksiz (zahid) olmak, halktan ayrılarak ibadet için hâlvete çekilmek vs. bu yolun esasını teşkil etmekte idi. **Sahabe** ve **selefte** umumî olan hâl, bu idi.

Zühd mezhebini (yolunu) benimsemek, halktan ayrılmak (hâlvet) ve kendini ibadete vermek söz konusu zümrenin **özelliği** olunca, bir takım **vecd** hâllerini idrak etmek de onların husûsiyeti hâline geldi. Yaptıkları bütün işlerin ve adım adım aşukları makamların kökü, itaat ve ihlâstır. (Yani iman, ibadet ve ihlasın sonucu ve meyvesi olmak üzere bir takım manevî hâller ve vasıflar hasıl olur.)

İlimler tedvin edildiği ve âlimler fıkıh, fıkıh usûlü, kelâm, tefsir ve diğer konulara dair eserler yazdıkları zaman bu yolun ehli olan zevat da kendi tariklerine (yollarına) ait eserler yazdılar... Bu sûretle tasavvuf, İslâm'da müdevven bir ilim (sistematik bir disiplin) hâline geldi. Hâlbuki, daha evvel sadece bir ibadet (ve amel) yolu olup ona dair olan hükümler, bu yolun adamlarından sözlü olarak alınıyordu. Nitekim tefsir, hadis, fıkıh, fıkıh usûlü vb. yazı ile tesbit edilerek tedvin edilen diğer ilimlerde de bu durum söz konusu olmuştur.

7 T. Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, Ankara 1980, s. 3.

8 E. Sahmaranî, *et-Tasavvuf*, Beyrut 1987, s. 45; Ö. Ferruh, *et-Tasavvuf fi'l-İslâm*, Beyrut 1981, s. 29; İ. Medkûr, *Fil-Felsefeti'l-İslâmî*, Kahire 1947, c. II, s. 134; M. Kara, *Tekke ve Zaviyeler*, İstanbul 1990, s. 13.

II/VIII. asır ve sonrasında dünyaya yönelme yaygınlaşıp halk dünyaya dalınca, (bu konuda çekingen davranıp) kendilerini ibadete verenlere **sûfi** ve **mutasavvıf** ismi verildi.

Tasavvuf İlminin Kapsamı ve Bölümleri

Kısa zamanda diğer İslâmî ilimler gibi konusu, metodu, önderleri, kitapları ve mektepleri olan, kısacası bağımsız bir disiplin hâline gelen tasavvuf, **pratik** (amelî) ve **teorik** (nazarî) olmak üzere iki temel bölüme ayrılır. Ancak bu iki yön iç içe girmiş bir **birlik** arz ederler. Tasavvufun pratiği (amelî yönü) ilimsiz, ilmi de amelsiz olmaz ve elde edilemez. Aslında ilmin kendisi amel etmeye işaret eder; ilim ve amel birbirini gerektirir.⁹ **Cüneyd-i Bağdâdî** (297/909), “eğitim sırasında ilimle amel edilmezse bereketi kaçar gider,” der.¹⁰ Zahid ve sûfiler, ilimle amel etmenin doğuracağı bu bereketle, bilmediklerine ulaşmayı umarlar. Bu konuda Hz. Peygamber şöyle buyuruyor: “*Bildiğiyle amel eden Allah bilmediğine vâris kılar.*”¹¹ Diğer bir rivayet de şöyledir: “*Allah için kırk gün ihlâsla ibadet eden hiçbir kul yoktur ki, hikmet kaynakları kalbinden diline çıkmasın.*”¹² Aynı konuda **İbn Sâdân** şöyle der: “*Rivayet ilmiyle amel eden dirayet ilmine vâris olur. Dirayet ilmiyle amel eden ri'ayet ilmine vâris olur. Riayet ilmiyle amel eden de hak yoluna bidayet edilir.*”¹³ Bu şekilde ilham ve mükâşefe ile ortaya çıkan bilginin kaynağına da işaret edilmek istenir. Bu ilim, ibadet ve riyazetle ruhun tasfiyesi sonucu Allah'ın verdiği bir ilimdir.

Taşköprüzade, meşhur eseri Miftahu's- Sa'ade'nin üçüncü cildini bütünüyle hudûrî [huzûrî] adını verdiği, genellikle tasavvufa konu olabilecek ilimlere ayırmıştır. Girişinde şu sözlere yer vermektedir: “Bu ilmi elde etmenin yolu **tasfiye**-dir. Tasfiye yolu ikiye ayrılır: 1.Nefsi, riyazet ve mücahede ile alışkanlıklarından alıkoyarak gidilen yol ki, bu yolla elde edilen ilme *ilm-i bâtın* denir. 2.Ruhun, tasfiyeden sonra, kudsî ruh alemine olan aşkından ötürü, ona müşahede ve tahakkuk yoluyla bir ilim hasıl olur ki, buna da *mükâşefe ilmi* denir. Bu iki ilim arasındaki fark ancak bir misalle anlaşılabilir. Bâtinî ilim, cilalanmış bir aynaya, karşısında bulunan bir ışık kaynağından ışığın yansımaya benzer. Mükâşefe ilmi ise, ışık kaynağını da taşıyan cilalanmış bir aynaya benzer. Böylece ışığın kaynağına varmış olur. İkinci ilmin, birinci ilmin semeresi olduğunu da belirtmeliyiz.”¹⁴

9 A. Münavî, *Feyzu'l-Kadir*, Beyrut 1972, c. II, s. 134.

10 E. İsfahânî, *Hilye*, Beyrut 1967, c. X, s. 269.

11 İ. Aclûnî, *Keşfü'l-Hafa*, Beyrut 1351, c. II, s. 265.

12 İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbar*, Kahire 1073, c. II, s. 115.

13 İsfahânî, *Hilye*, c. X, s. 377.

14 Taşköprüzâde, *Miftahu's-Saâde*, Beyrut 1985, c. III, s. 6.

Dolayısıyla tasavvufun ilim yönünü de ikiye ayırmak gerekir: 1. Tasavvufa has olan ve onun metotlarıyla elde edilen **mükâsefe** ve **marifet**, 2. Diğer İslâmî ilimlerle aynı özellikleri taşıyan **kalb fikhı**, **bâtın¹⁵ fikhı** (fikh-ı bâtin) veya **tasavvufî ilim**. Biz bu çalışmamızda, diğer İslâmî ilimlerle aynı özellikleri taşıyan ve bir yönüyle aynı metotlarla tahsil edilen tasavvuf ilminden söz etmek istiyoruz.

Tasavvuf İlimi veya Bâtın Fikhı

Nasıl ki, fikhî âlimleri Kur'ân ve Hadis'ten yararlanarak konularıyla ilgili usûl oluşturup ve kitaplar yazdırsa, tasavvuf ehli de kendi görüşlerini âyet ve hadislerle dayandırarak kitaplar ve yollar oluşturdular. Neticede özel konusu, hedefi, metodu ve ıstılahları olan Tasavvuf ilmi sistemleşti ve bu konuda bir çok kitap yazıldı.¹⁶ Said Havva, tasavvuf ilminin doğuş nedenini şöyle açıklar: "Bütün ilimler gibi, tasavvuf ilminin de doğuş sırrı şudur: Kur'ân ve Sünneti okurken kalp, iman, zevk, takva, nefis, tezkiye vb. anlamlardan çokça söz edildiğini görmekteyiz. İslâm âlimlerinin bu anlamlarla ilgisi bulunan şeyleri özel bir kitapta tescil ederek zaptetmeleri olağan bir şeydir. Yine bu anlamların keyfiyetleriyle ilgisi bulunan her şeyi kapsayan özel bir ilmin bunun neticesi olarak gelişmesi de en makul olanıdır. O hâlde tuhaf olan bu ilmin bulunması değil, bulunmamasıdır. Zira İslâm âlimleri her alanda eserler yazmış, benzer şeyleri birbirine eklemiş, şerh ve tafsil etmiş ve konu ile ilgisi bulunan her soruya cevap vermeye gayret etmişlerdir. Tasavvuf ilmi de bu şekilde doğdu ve gelişti. Müntesip olmayan kimselerden gördüğü muhâlefet, hakkını verenle vermeyen, benimseyenle benimsemeyenlerin hakkında yazı yazmaları gibi, her ilmin başına gelen bu ilmin de başına gelmiştir. Ama her şeye rağmen tasavvuf ilmi var olmuş, uzmanları yetişmiş, alıcıları bulunmuş ve pazarı da kurulmuştur. Durum bu şekilde olunca, ekollerinin bulunması, üzerinde tartışmaların olması, ek ve tamamlayıcı mahi-

15 İslâm düşünce tarihinde **Bâtıniyye**, nassları, zahir bâtin ayırımına tâbi tutarak te'viller yapan, İslâm'ın temel hükümlerini bütün Müslümanların anlayışlarından farklı olarak yorumlayıp din anlayışlarını inkâr eden veya ibâhâ (her şeyi mubah kılma) sınırına kadar götüren itikadî fırkalara verilmiş bir isim olduğu gibi, son derece gizli bir şekilde teşkilatlanmış örgütler vasıtasıyla merkezi idareye karşı girişilmiş isyan faaliyetlerinin başını çeken, çeşitli siyasî guruplar içinde kullanılmış bir isimdir. Kaynaklar söz konusu fırka ve guruplara bu ismin verilmesini, nasslara zahiri anlamlarıyla ilgisi bulunmayan bâtinî anlamlar yüklemeleri, gizli bir imamın peşinde gitmeleri, inkarcı oldukları hâlde inanmış gibi görünüp asıl gaye ve hedeflerini gizlemeleri, faaliyetlerini gizli yürütmeleri, kâinatın sırlarına vakıf olduklarını iddia etmeleri gibi çeşitli sebeplere bağlamışlardır. Ayrıca bunlara Seb'iyye, Ta'limiye, İbâhiyye, Mazdekiyye, Babekiyye, Zenâdika, Nusayriyye, Dürziyye, Sabbahiyye gibi isimler de verilmiştir. Daha geniş bilgi ve kaynaklar için bk. A. İlhan, "Bâtıniler", *D.İ.A.*, c. V, s. 190. Bundan ötürü bâtinî anlam veya bâtinî fikh (fikh-ı bâtin) denilince, hemen akla gelen bu grup veya fırkaların kastettiği anlam ile tasavvuf ehlinin kastettiği anlam birbirine karıştırılmamalıdır.

16 M. Hilmi, *Hayatı'r-Rubîyye*, s. 94.

yette şeylerin ortaya çıkması gayet normaldir. Ama öğrenmek, bilmek ve tanımak isteyen için en kısa yol, bu ilmi kendi kitaplarından okuması ve onu kaynaklarından almasıdır.¹⁷

Tasavvuf, **marifet** konusunu da ele aldığından, bu noktada kelâm ilmine yakındır. Çünkü, metodu ayrı bile olsa, kelâm ilmi gibi, Allah'ı, sıfatlarını, melekleri, vb. itikadî konuları ele alır.¹⁸ İncelemeye çalıştığımız yönü itibariyle de fıkıh ilmine yakındır. Onun için biz de, daha çok fıkıh ilmi ile kıyaslayarak, konuyu aydınlatmaya çalışacağız.

Fıkıh, şer'î-amelî hükümleri, tafsili delillerine dayanarak bilmektir. Buna göre fıkıh ilminin konusu iki kısımdan ibarettir:

1. *Şer'î amelî hükümleri bilmek*. Dolayısıyla, Allah'ın birliğini, peygamberlerin gönderilişini ve Allah'tan aldıklarını tebliğ etmeleri gerektiğini, ahiret günü ve bu günle ilgili şeyleri bilmek gibi **itikadî** hükümler, fıkıhın ıstilahî anlamına dahil değildir.

2. *Her hükümün tafsili delillerini bilmek*. Meselâ, "içkinin azı da haramdır çoğu da haramdır" deyince buna dair kitap ve (sünnetten) bir delil zikretmek gerekir. Demek ki, fıkıh ilminin konusu, helâl, haram, mekruh ve vacip olma yönünden insanların işlerine (e'âl) ait hükümler ve bunların dayandığı konulardır.¹⁹

Fıkıhın temel kaynakları Kur'ân ve Sünnettir. Bu iki kaynaktan yer alan ve mükellecterin fiillerine terettüp eden hususları tesbit edip gerekli incelemeleri yapmanın, fıkıh ilminin konusu olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, fıkıh ilminin söz konusu ettiği amellerin zahirî hükümlerinin yanı sıra, bu zahirî hükümlerden daha az önemli olmayan bir de bâtinî, kalb ve niyete ait yönleri vardır ki, fıkıh ilmi bunlarla pek ilgilenmez.²⁰ İşte bu noktada tasavvuf devreye girmekte ve **zahirî fıkıhın** yanı başında, **bâtinî fıkıh** adıyla yer almaktadır.

Meselâ, namazın huşû ve ihlâsla, riyadan uzak bir şekilde kılınması bir bâtinî farzdır ve önemi zahirî farzlardan geri değildir. Çünkü, "Namaz ber türlü kötülükten alıkoyar" (Ankebût, 29/45) âyetinin sırrının tecelli etmesi, namazın zahirî farzlardan başka bâtinî farzlarının da yerine getirilmesine bağlıdır. Nitekim,

17 S. Havva, *Rub Terbiyemiz*, çev. İ. Sarıuş-S. Şimşek, İstanbul 1989, ss. 28-31. krş. Nicholson, *Fî't-Tasavvufi'l-İslâmî*, Kahire 1388, s. 19; Ö. R. Doğrul, *İslâmiyet'in Geliştirdiği Tasavvuf*, İstanbul 1948, s. 4.

18 J. Chvalier, şu açıklamayı yapar: "Tasavvuf, kelâm gibi felsefi-teolojik bir spekülasyon değildir. O ne Freudçu anlamda bir düşünümü ne de modern anlamda bir teozofidir. Tasavvuf, en başta bir iç deneyidir, bir yaşama ve davranma biçimidir. Derinliklere yapılan bir kutsal ziyaret kadar, yükseltilere duyulan bir isteği de ifade eder." *Süflük*, çev. A. Kotil, İstanbul 1993, s. 11. krş. M. A. Aynî, *Tasavvuf Tarihi*, İstanbul 1340, s. 227.

19 M. Ebû Zehra, *Fıkıh Usûlü*, Kahire trz., s. 13.

20 Fıkıh ilmi belli bir dönemden sonra bu tür konularla ilgilenmez bir hâle geldi demek de mümkündür.

"Namazlarını buşu ile kılan mü'minler kurtuluşa erdi." (Mü'minûn, 23/1-2) âyeti buna işaret etmektedir.

Zekâtun bizzat kendisi temizlemek anlamındadır. Hem malı hem de sahibindeki cimrilik duygusunu silmektedir. Cihad konusunda ise, Allah'ın "Nefislerinizle cihad ediniz" (Tevbe, 9/41) nevinden âyetleri, bizzat canlarınızla cihada katılmanız anlamına olduğu gibi, "nefislerinize karşı da cihad ediniz," şeklinde de düşünülebilir. Çünkü nefisine karşı koyma engelini aşamayan, yani kendisiyle kavgasını bitiremeyen kimse, cihada katılamaz. Bu yüzden mutasavvıflar, nefis ile cihadı, mücahedenin bir parçası saymışlardır.²¹ Diğer ibadetlerde de bu tür yaklaşım ve bâtinî şartlar söz konusudur. Bu noktada fıkıh ilmini tamamlayan disiplinin şüphesiz tasavvufur.²²

Ancak onun görevi bununla kalmamaktadır. İhlâsı öğretmek ve yolunu göstermek gibi fıkıh ilminin söz konusu etmediği konuları da ele almaktadır. Aslında fıkıh ilmine bağlılık kabiliyetini geliştiren de bu ilimdir. Onun için mürşitler **ahkamda fanî olmaktan** söz etmektedirler. Nitekim Cenab-ı Hakk'ı tam tanıma zevkinin neticesi, O'nun koyduğu hükümlere tam bağlılıktır.²³

Nedvî de konuyu şöyle dile getiriyor: "Kur'ân ve hadisten istifadeyle bize aktarılan şeyler iki kısma ayrılır:

Biri, heyet ve ef'alden, daha açığı duyulara hitap eden iş ve hareketlerden ibarettir. Namazdaki hâl ve hareketler, bir çok ahkâm ve menâsik bunlardandır. Bunları rivayet ve tedvin yönünden **hadis**, istinbat ve istihraç yönünden de **fıkıh** tekeffül etmiştir. Muhaddis ve fakihler bu işi gereğine uygun olarak yerine getirmişlerdir.

İkinci kısım ise, yukarıdaki fiil ve hey'etlerin edası sırasında onlarla beraber bulunması icap eden bir takım bâtinî keyfiyetlerdir. Hz. Peygamber bunlara, kıyamda ve kuudda, dua ve zikir hâlinde, emredici ve nehyedici durumunda, evinin içinde ve cihad meydanında devamlı uymuştur. Bunlar ihlâs, sabır, tevekkül,

21 H. K. Yılmaz, *Kur'ân ve Sünnette Tasavvuf, Tanımı, Kaynakları ve Tesirleriyle Tasavvuf*, İstanbul 1991, ss. 36-37.

22 Tasavvuf, bir yönüyle, **Kelâm** ilmini de tanımlar. Meselâ, akaid ilminde Allah'ın, semî, basar, kelâm, irade, kudret, hayat ve ilim gibi sıfatlarla muttasıf olduğu belirtildiği hâlde, kulun, Cenab-ı Hakk'ın kendisini gördüğü ve işittiğini sezmesinden, Kur'ân okuyan kalbin, okuduğunun Allah'ın kelâmı olduğunu his ve tezevvuk etmesinden, mahlûk olan her şeyin Allah'ın eseri olduğunu idrak etmesinden söz edilmez. Bu gibi anlamlar genellikle akaid ilminde işlenmez, üzerinde durulmaz. Genellikle bu anlamlar tasavvuf kitaplarında incelenir. Sonra dikkat edilmesi gereken bir nokta vardır ki, bu anlamların her zaman mendup derecesinde kalmayıp bazen **farz** durumuna gelmesidir. Yine herhangi bir akaid kitabında iman hakkında, küfür ve şekilleri yahut nifak ve tarifi hakkında malûmat buluruz. Ama tasavvuf kitapları imanın anlamlarından, yakın ve itminandan, nifaktan kurtulma yollarından ve amelî tahkikten söz etmektedir. S. Havva, *Rub Terbiyemiz*, ss. 89-90; krş. M. Hilmi, *el-Hayatu'r-Rubiyye*, s. 99.

23 A.g.e., s. 28.

zühhd, gönül zenginliği, sahavet, huşu', tazarru, ahireti dünyaya tercih, edep ve haya, duada hissedilen derûnî samimiyet, likâullahı duyulan şevk vb. keyfiyetlerdir. Bunlar imanî ahlâk ve bâtunî keyfiyetlerdir.

Bu unvan kapsamına, müstakil bir ilim, başlı başına bir fıkıh olabilecek birçok adap ve erkan, cüz'î ve tafsilî hüküm girmektedir. Eğer birinci kısmının şerh, izah ve tafsilatını ve buna delâlet eden tahsil yollarını tekeffül eden ilme **zahirî fıkıh** denirse, bu bâtunî keyfiyetin şerhini ve ona ulaşan yolları gösteren ilme de **bâtunî fıkıh** denilmelidir.²⁴

Hasan-ı Basrî (110/729) şöyle der: "İlim ikidir. Biri kalptedir, işte bu faydalı ilimdir. Biri lisan üzerindedir. Bu âdemoğluna karşı Allah'ın hüccetidir."²⁵ Bu taksimat **Ebu Yezid el-Bistamî**'de şu şekli alacaktır: "İlim ikidir. Zahir ilim, bâtun ilim. Zahir ilim, Allah'ın mahlûkatı üzerindeki (aleyhindeki) hüccetidir. Bâtun ilim ise, işte o faydalı ilimdir."²⁶ H.303'te vefat eden Bağdatlı **Ruveym**, bu ayırımı aynen aktararak, tasavvufun özüne işaret etmiştir.²⁷ Hasan-ı Basrî'nin *fakih* tanrifi de dikkat çekicidir: "Fakih dediğin, dünyaya karşı isteksiz, ahiret hususunda arzulu, dinin emrine itina gösteren, Rabb'inin ibadetine devamdan geri kalmayan kimsedir."²⁸ **Muhasibî** (243/867) ise şu görüşü beyan ediyor: "Allah'tan kork ve fetvaları bilmekle ilim iddiasında bulunma. Çünkü ilim, ancak ilim-billahtır."²⁹

Bâtunî fıkıh üzerinde hassasiyetle duran tasavvuf ehlinde, bir ikisinin düşüncelerini, özetleyerek kaydetmek istiyoruz.

Serrac (378/988): Tasavvuf ehlinin nazarında fıkıh, hem zahirî hem de bâtunî ilmi ihtiva eder. Ancak hâl ve makamlardan söz eden fıkıh, boşama ve kıstas söz eden fıkihtan daha az önemli değildir. "Çünkü" diyor Serrac, "zahirî hükümlere çok nadir ihtiyaç olmaktadır. Böyle bir ihtiyaç ânında da her hangi bir fakih taklit edilerek mesele halledilir. Fakat, hâl makam, mücadele, tezkiye ve benzeri hususlara her mü'min her zaman muhtaçtır; herkesin bunları bilmesi icap etmektedir. Doğruluk, ihlâs, zikir, gafletten uzak durmak vb. hususlar bunlardır. Nefis hâllerini bilmek herkese **farz-ı ayındır**. Gerçek fıkıh da budur. Ancak, bid'atlara ve yanlışlıklara düşmemek için fıkıhçılara da muhtacız."³⁰

Gazâlî (505/1111): "Evlâdım! Sana söyleyeceğim şu sözlere dikkat et! 'Bir hafta sonra padişah seni ziyarete gelecek' denilse, eminim, o andan itibaren, sadece padişahın gözüne çarparak, üst baş, evin sergileri vb. her yer ve her şeyi,

24 Nedvî, *Tasavvuf ve Hayat*, çev. M. Ateş, İstanbul 1967, ss. 11-12.

25 Dârîmî, *Mukaddime*, Beyrut trz., s. 34.

26 İ. H. el-Heytemî, *Fetâvâ el-Hadisîyye*, Beyrut trz., s. 312.

27 Bkz. Kuşeyrî, *Risâle*, çev. S. Uludağ, İstanbul 1991, ss. 20-21; İbnu'l-Cevzî, *Telbis*, Dimeşk 1396, s. 163, Afîfî, *Sevretu'r-Rubîyye*, s. 114.

28 Dârîmî, *a.g.e.*, s. 29; İ. Hanbel, *Zühhd*, Kahire trz., s. 267.

29 Muhasibî, *Kitabu'l-İlim*, Şehit Ali Paşa ktp. Nu. 1345, s. 33.

30 Serrac, *Luma*, Leiden 1914, ss. 17-18.

yapabildiğin en güzel şekliyle düzeltmekle uğraşırın. Sen anlayışlı bir insan olduğun için, az söz yeterlidir. Hz. Peygamber şöyle buyuruyor: “Allah, dış görünüş ve işlerinize değil, kalp ve niyetlerinize bakar.”³¹ Eğer bu konuları ele alan kalp ilimlerini öğrenmek istiyorsan İhya ve benzeri kitaplarıma bak. Bu ilim farz-ı ayındır. Diğerleri ise farz-ı kifayedir.³²

Gazâlî, kendi döneminde bu ilmin ihmal edildiğinden de şöyle yakınıyor: “Amellerin afetlerini bilip araştıran gerçek fıkıh ilmi, bu asırlarda yok olmuştur. İnsanlar bu amelleri ve bu ilmi terk etti ve insanların, davalarda aralarını bulmak için bir ilim ortaya koydu ve buna fıkıh adını verdiler de din fikhını ilimlerinin arasından çıkardılar. Aslında, huzur içinde din fikhıyla meşgul olabilmek için kurulan dünya fikhıyla uğraşular da din fikhını attular. Böylece dünya fikhı din fikhının yerini alıverdi. (Araç, amacın yerine geçti)”³³

Bu tür yakınmalar bir çok tasavvuf âliminde görülmektedir. Onların nazârında fikhıçılar, dinî ahkamı, şekillerden ibaret, ruhsuz hareketlere çevirmişlerdir. Bu hareketler her ne kadar akli doyuruyorsa da, insanın bir çok manevî lâtifesi-ne hitap etmemektedir. Dolayısıyla dış organlara hitap eden bu şekil ve hareketlerin, kalp ve diğer latifelere hitap edecek şekilde bâtunî bir değerlendirmeye tâbi tutulmaları icap etmektedir.³⁴

Birgivî (981/1573): Bil ki, şer’î hükümler iki kısma ayrılır: 1. Zahirle ilgili olanlar, 2. Bâtin, yani kalple ilgili olanlar. Bunların da her birisi, yapılması gerekenler ve terk edilmesi gerekenler şeklinde ikiye ayrılıyor. Bu duruma göre şer’î hükümler dörde ayrılmış oluyor: 1. Zahirî emirleri yerine getirmekle ilgili hükümler, 2. Zahirî nehiylerden kaçınmakla ilgili hükümler, 3. Tevbe, havf, şükür gibi, bâtunî (kalbî) emirlerle ilgili hükümler, 4. Riya, kibir, ucup gibi, bâtunî (kalbî) nehiylerle ilgili hükümler.

Bu hükümlerin tümünün gerekliliği (vücûbiyeti) şer’î delillerle sabittir. Kim, bu dört hükümden birine muhâlefet ederse, Allah’a isyan etmiş ve azabı hak etmiştir. Çünkü Allah şöyle buyuruyor: “**Günahın açığını da gizlisini de bırakın! Çünkü günah işleyenler, yaptıklarının cezasını mutlaka çekeceklerdir.**” (En’am, 6/120)³⁵

Said Havva: “Şüphesiz, **nefis tezkiyesi** tasavvufun ana meselelerindendir. Hatta bu ilmin neredeyse bir sembolü hâline gelmiştir. Ne var ki, mutasavvıflar zümresi dışında bu mesele hemen hemen ihmal edilmiş gibidir. Oysa, peygamberlerin gönderilmelerinin temel gayelerinden biri de, nefis tezkiyesidir. Cenab-ı Hakk şöyle buyuruyor: “**Nitekim kendi içinizden, size âyetlerimizi oku-**

31 Müslim, *Sabih*, Birr, 33; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c. II, 285, 539; İbn Mâce, *Sünen*, Zühed, 9.

32 Gazâlî, *Eyyübe'l-Veled*, Kahire 1985, s. 148.

33 Gazâlî, *İhya*, c. IV, s. 368.

34 Kuşeyrî, *Risale*, s. 20; İbnü'l-Cevzî, *Telbis*, s. 163.

35 Birgivî, *Mihaku's-Sîfiyye*, İstanbul 1988, s. 15.

yan, sizi temizleyen, size kitap ve hikmeti ve bilmediklerinizi öğreten bir Resûl gönderdik." (Bakara, 2/151) Bu nefis tezkiyesi bir müzekkiye (tezkiye edene) muhtaçtır. Sahibi tarafından da mücahedeye ihtiyaç gösterir. Bu da ilim gerektirir. Nefsin kemâlât ve noksanlıklarını, bu kemâlâtı gerçekleştirmenin ve noksanlıklardan kurtulmanın yollarını bilmeyi gerektirir. Bütün bunlar tasavvuf ilminin ana meseleleridir.³⁶

Kısacası dinin belirli emirlerini yerine getirmek, yasakladığı şeylerden uzak durmak, elbette, inanılan dinden zevk ve ilham almanın ilk ve kaçınılmaz şartıdır. Ancak, bununla yetinmek kitlenin ve sistemin selametine kâfi gelse de insanın ruhî derinliklerinden fıskıran ulvî arzuları doyurmaya yetmez. Kuralların genel çerçevesinin ötesinde ruhun esas olarak temas edeceği bir alan vardır. Nihai maksad o alana rapt olmaktır. Kur'ân bu inceliğe sık sık dikkat çeker. Mesela, yukarıda değinildiği gibi, namazın belli bedenî kuralları yanında, üzerinde titizlikle durulan bir ciheti daha vardır: *Huşu'*. *Huşu'*, bir iç hadisesidir. Kalıbı, kıyatı, tarifi yoktur; yaşanır. Kur'ân'da buna benzer pek çok kelime bulunmaktadır. Tatahhur, tezkiye, ihsân, tezekki vs. Peki bu ifadeler nasıl meyvelendirilecektir? Bu noktada alelâdeliği aşan ince bir terbiyenin gereği ortaya çıkar.³⁷

Çağdaş âlimlerden **Zühayfî**, "fıkıhta, *diyaneten böyledir* denilen hususları, tasavvuf inceler" demektedir.³⁸

Aktarılan bilgilerden şu neticeyi çıkarmak mümkündür: Mükelleflerin fiillerine terettüp eden hükümleri konu edinen fıkıh ilmi iki bölüme ayrılır: 1. Bu fiillerin zahirî yönlerine ait hükümleri konu edinen ve fıkıh denilince kastedilen; tasavvuf ehlinin ise zahirî fıkıh dedikleri ilim, 2. Bu fiillerin içe, kalbe yansıyan yönlerini konu edinen ve tasavvuf ehlinin bâtunî/kalbî fıkıh dedikleri ilim.

Ancak şunu hemen ilave etmeliyiz: Bâtunî fıkıh dediğimiz ve tasavvufun bir bölümü olan ilim, sadece mükelleflerin fiillerine ait kalbî ahkamı konu edinmez. Bir de dışta yansımaları olmayan, içe ait bazı hususları bulunmaktadır. Nitekim Kur'ân-ı Kerim'de, bedenî ve malî ibadetler belirtildiği ve bunlar üzerinde ısrarla durulduğu gibi, tamamen kalbî olan bu ibadetlere ve hâllere de işaret edilmiş, bunların da yerine getirilmesi emredilmiştir. Takva, ihlâs, tevekkül, sabır... ve şükürden ısrarla söz edilmesi de bunu gösterir. Dikkat edilirse bunlar, tamamen insanın iç dünyası, kalbi ile ilgili şeylerdir. Bu sebeple bunlara **kalbî/ruhî ibadetler** denilmektedir. Kalbî ibadetler İslâm'ın ruhu ve asıl cevheridir. Kalbî ibadetler terk edilirse namaz, oruç, zekât, hac gibi ibadetler ne kadar titizlikle yapılırsa yapılırsa, ruhsuz kalmaya mahkumdurlar.³⁹

36 S. Havva, *Rub Terbiyemtz*, s. 88.

37 Y. N. Öztürk, *Tarih Boyunca Tasavvufi Düşünce*, İstanbul 1974, s. 17.

38 Zühayfî, *İslâm Fıkıhı Ansiklopedisi*, c. I, s. 22.

39 Razi, *Mefatih*, c. XVIII, s. 82; c. XXVII, s. 23; S. S. Nedvî, *Asr-ı Saadet*, İstanbul 1984, c. VI, s. 53; A. Yüce, *Razi'nin Tefsirinde Tasavvuf*, İzmir 1996, s. 122.

İbadetlerin Derûnî Yönü ve Ruh Hayatıyla İlgili Bazı Âyet ve Hadisler

Bâtınî fıkıh da, ikizi olan (zahirî) fıkıh gibi, âyet ve hadislerle dayanmakta ve prensiplerini onlardan almaktadır. Diğer bir ifadeyle, bu iki kaynaktan varid olan ve bâtın fıkınının kapsamı içine giren hükümleri, (zahir) fıkıh usûlünü kullanarak, tahric ve tesbit etmektedir. Şimdi bu fıkıha konu olan bazı âyet ve hadisleri zikretmek istiyoruz. Daha sonra da, âyet ve hadislerde yer almasına rağmen, sadece tasavvuf ehlinin ele alıp açıklamaya çalıştığı bazı konulara dikkat çekmeye çalışacağız.

a. İhsân

İhsân, lügat itibarıyla, iki şekilde kullanılır: Biri, *absenebu*'dur ki, bir şeyi güzel ve mükemmel yaptı, ihsân şuuruyla davrandı, anlamına gelir; diğeri ise, *absene ileyhi*'dir ki, iyilik etti, ihsân ve cemilede bulundu anlamına gelir.⁴⁰ Dolayısıyla İslâm, varlıklar aleminde en güzel mahlûk olan insanın, güzel **düşünmesini**, güzel **görmesini** ve güzel **davranmasını** istemekte ve buna da ihsân demektedir.

Tasavvuf, *Cibril Hadisi* olarak bilinen sahih⁴¹ hadiste dile getirilen ihsân kavramının, sistemleşmiş şeklinden ibaret görülümüştür. Bilindiği gibi bu hadiste İslâm, iman ve ihsân konuları anlatılmaktadır. Bunlardan İslâm kavramı ibadetlerimiz, iman kavramı inançlarımız ve ihsân kavramı da ruh dünyamız ve ruhî tecrübelerle ilgili esasları kapsamaktadır. Bilahâre, birincisi İslâm hukukunun, ikincisi kelâm ilminin, üçüncüsü de tasavvufun konusunu teşkil etmiştir.

Hz. Peygamber'in ihsânı, "*Allah'ı görüyormuş gibi ibadet etmelidir*" şeklinde tarif etmesi, ibadetin geniş anlamıyla ele alınması durumunda, her an ihsân şuuruyla hareket etmemizi gerektirmekle birlikte, özellikle dar anlamda ibadet esnasında, Allah'ın huzurunda olduğumuzun şuur ve uyanıklığıyla davranmamızın önemine dikkat çekmektedir. Kısacası ibadetlerimizin kıvam ve kalitesi, ihsândan aldıkları payla ölçülecektir.⁴² İbn Esir, ihsânın ihlâs anlamına geldiğini söyleyerek, onu İslâm ve imanın sıhhat şartı olarak görmektedir.⁴³

İhsânla ilgili bazı âyet ve hadisler:

40 İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, c. XIII, s. 115; Cevherî, *Sıbah*, c. V, s. 2099.

41 Buharî, *sahib*, İman, 37; Müslim, *Sahib*, İman, 7; Ebu Davut, *Sünen*, Sünnnet, 16.

42 **Aynî**, ihsânı makamlara ayırarak kısaca şöyle anlatıyor: "İhsan iki ana makama ayrılır: 1. Allah'ın seni gördüğünü düşünerek ibadet ettiğin makam, 2. Senin Allah'ı görüyormuş gibi ibadet ettiğin makam. Bu ikincisi de üç makama ayrılır: a. İslâm makamında ihsan, b. Gayb makamında ihsan, c. İhsan makamında ihsan. *Umdetu'l-Kari*, c. I, s. 288.

43 İbn Esir, *en-Nibaye*, c. I, s. 387.

"Onlar ki, iman edip salib amel işlediler; elbette biz ihsân sahiplerinin ecirini zayi etmeyiz." (Kehf, 18/30)

"İhsânın karşılığı sadece ihsân değil midir?" (Rahman, 55/60)

"Allah adaleti, ihsânı, akrabaya vermeyi emreder." (Nahl, 16/90)

"Bunlar bikmetli Kitabın âyetleridir. Bunlar muhsinlere yol gösterici ve rahmet olarak (indirilmiştir)." (Allah bu kainatı yarattı ki,) hanginizin daha güzel iş yaptığınızı denesin." (Hûd, 11/7)

"İnanıp ihsânla davrananlara, bundan sonra (Allah'a karşı gelmekten) korundukları ve inanıp iyi işler yaptıkları, sonra (yasaklardan) sakınıp (onların baramlığına) inandıkları ve yine korunup iyilik ettikleri takdirde daha önce yediklerinden ötürü bir günâb yoktur." (Maide, 5/93)

"İhsân sahiplerine, ihsân ve bir de ziyade vardır." (Yunus, 10/26)

"İhsân görüyormuşçasına senin, Allah'a ibadet etmendir; sen O'nu görmeden de O seni görüyor."⁴⁴

"Allah her şeye ihsânı gerekli kılmıştır. Öyle ise, (ölümü hak etmiş kimsele-ri) öldürürken ihsân tutkusuyla öldürün! (Bir hayvanı) boğazlarken ihsân hissiyle boğazlayın (yani boğazlayan) bıçağını iyi bilesin ve hayvanını rahat ettirsin."⁴⁵

b. İhlâs

İhlâs lügatte, saf, katıksız, vâsıl olmak, pişirmek, ve tahsis etmek; istilahta ise, riya, sum'a, gösteriş, şirk ve alâyişin zıddı; samimiyet, sırf Hakk rızasını düşünmek, sadece Allah'ı düşünerek konuşmak, hareket etmek ve ibadet etmek anlamlarına gelir.⁴⁶

İhlâs, tutum ve davranışlarda sadece Allah'ın rızasını gözetme, özün söze, sözün öze uyması, riyakâr ve iki yüzlü olmamaktır.⁴⁷ Sözde ihlâs, fiillerde ihlâs, ibadetlerde ihlâs, manevî hal ve hareketlerde ihlâs gibi çeşitleri vardır.⁴⁸ İtikadî konuların ruhu **tevhid**, ibadetlerin ruhu **ihlâs**, dünyevî işlerin ruhu ise **adalettir**.

Cürcanî ihlâs hakkında şunları söyler: "İhlâs, amellerin için Allah'ın dışında şahit aramamandır. İhlâs Allah ile kul arasında bir sırdır. Ne melekler onu bilirler ki, değerini yazsınlar, ne şeytanlar onu bilirler ki, ifsat etsinler, ne de heva-i nefis onu bilir ki, ondan yüz çevirsin."⁴⁹ İhlâsın bir derece üstünde sıdk vardır.⁵⁰

44 Buharî, *Sabîb*, İman, 37; Müslim, *Sabîb*, İman, 7; Ebu Davut, *Sünen*, Sünnet, 16.

45 Müslim, *a.g.e.*, Sayd, 57; Ebu Davut, *a.g.e.*, Edahî, 11; Tirmizî, *Sünen*, Diyat, 14.

46 Firuzâbâdî, *Kamusu'l-Mubît*, s. 797. Ezherî, *Tehzîbu'l-Luğa*, c. VII, s. 137.

47 Serrac, *Luma*, s. 289.

48 Tahanevî, *Keşşaf*, c. I, s. 474.

49 Kelâbâzî, *Taarruf*, s. 149; Cürcanî, *Ta'rifat*, s. 13.

50 Sıdk için bk. Kuşeyrî, *Risâle*, s. 356; Serrâc, *a.g.e.*, s. 216; Mekki, *Kûtu'l-Kulûb*, c. I, s. 324; Gazâlî, *İhya*, c. IV, s. 374.

Tasavvuf ehlinin nazarında ihlâsın üç derecesi bulunmaktadır. 1. En alt derece: Dünyada ikram ve ihsâna nail olmak ve dünyevî musibetlerden kurtulmak için amel etmek, 2. Orta derece: Dünya ve ahiret nimetlerine nail olmak için amel etmek, 3. En yüksek derece: Sırf ubûdiyetin hakkını ifa etmek için Allah'ın emirlerine uymak, sadece O'nun rızasını kazanmak için amel etmek. Kamil ihlâs budur.⁵¹

İhlâsla ilgili bazı âyet ve hadisler:

"Ancak tevbe edenler, durumlarını düzeltenler, Allah'a yapışanlar ve dinlerinde ihlâslı olanlar mü'minlerle beraberdir." (Nisa, 4/146)

"Biz bu kitabı sana bak ile indirdik; öyle ise sen de dini yalnız kendisine balis kılarak Allah'a kulluk et." (Zümer, 39/2)

"De ki, "Bana, dini yalnız Allah'a balis kılarak O'na kulluk etmem emredildi" (Zümer, 39/11)

"Söyle (onlara) "Allah bizim ve sizin Rabb'iniz iken, O'nun hakkında bizimle tartışıyor musunuz? Bizim yaptıklarımız bize, sizin yaptıklarınız da size aittir. Biz O'na ihlâsla bağlanmışız." (Bakara, 2/139)

"Allah sizin sûret, şekil ve dış görünüşünüze değil, kalplerinize ve kalbî temayüllerinize bakar."⁵²

"Dinî hayatında ihlâslı ol, az amel yeter."⁵³

"Her zaman amelinizde ihlâsı gözetin, zira Allah, sadece amelin balis olmasını kabul eder."⁵⁴

c. Huşu'

Huşu' boyun eğmek, itaat ve inkiyad etmek, mütevazı ve alçak gönüllü olmak, kendini beğenmemek, gözleri kapamak, sesi alçaltmak, kederli tavır takınmak gibi anlamlara gelir. Huşu' özellikle ses, bakış ve organlarda tecelli eder.⁵⁵ Herevî, ıstilahî olarak huşu'ü şöyle tanımlar: "Benliğin sessiz ve sakin kalması ve insan tabiatının korkulan veya yüce tanınan şey karşısında kendini zayıf ve çaresiz hissetmesi"⁵⁶

Tasavvuf literatüründe huşu', hudu' ve tevazu kavramları yaklaşık olarak aynı anlamda kullanılmaktadır. Huşu' Hakk'a karşı, hudu' ise halka karşı itaatkâr ve mütevazı olmak için kullanılır. Huşu' Hakk'ın **heybetini** gönülde hissetmek-

51 Kuşeyrî, *Risâle*, s. 353.

52 Müslim, *Sahib*, Birr, 33; İbn Mace, *Sünen*, Zühd, 9; A. İbn Hanbel, *Müsned*, c. II, s. 285.

53 Münavî, *Fezvu'l-Kadir*, c. I, s. 216.

54 A.g.e., c. I, s. 217.

55 İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, haşa'a md.

56 Herevî, *Menâzil*, s. 21.

tır. Huşu' namazın ruhudur. Onun için Gazâlî, onu, namazın şartları arasına koyarak huşu'suz namazı geçersiz sayar.⁵⁷

Sahabenin huşu'u başlı başına bir **ilim** sayması, ayrıca dikkate şayandır.⁵⁸ Zaten Kur'ân da, ancak **âlimlerin** Allah'a karşı huşu' içinde olduklarını ifade etmektedir. (Fâtır, 35/28)

Huşu' ile ilgili bazı âyet ve hadisler:

"*Felaha ulaştı o mü'minler ki, onlar namazlarında huşu' içindedirler.*" (Mü'minûn, 23/1-2)

"*Rableri katında onların mükafatı altlarında ırmaklar akan Adn cennetleridir. Orada ebedî olarak kalacaklardır. Allah onlardan razı olmuş, onlar da Allah'tan razı olmuşlardır. Bu (mükafat) Rabb'ine karşı huşu' içinde olanlara mabsustur.*" (Beyyine, 98/8)

"*Kulları içinde ancak âlimler Allah'tan (gereğince) korkar, (başyet duyar)*" (Fâtır, 35/28)

"*Şayet kişinin kalbinde huşu' olsa, organlarında huşu'un eseri bulunur.*"⁵⁹

"*Allah'ın Resûlü namaz kıldığı zaman, karnından, kaynayan tencere kapasının çıkardığı ses gibi ses çıkardı.*"⁶⁰

"*Allah'im, huşu'dan yoksun kalpten sana sığınırım.*"⁶¹

"*İnsanların en değerlisi, Allah karşısında en fa-la huşu' sahibi olandır.*"⁶²

Bütün bunlardan şöyle bir netice çıkarılmıştır: Tasavvuf ehli, ibadetin değerini, daha çok kalbe, bâtına bakan yönüyle ölçmüşler, bu açıdan da insanları değişik tabakalara ayırmışlardır. Diğer bir ifadeyle, birbirlerinden farklı tabakalara yükselmiş kişilerin ibadetlerinden söz etmişlerdir. Onların nazarında bir pey-

57 Gazâlî, *İhya*, c. I, s. 214. Ayrıca huşu' hakkında bk. İbn Kayyim, *er-Ruh*, ss. 369-370; Y. N. Öztürk, *Din ve Fitrat*, ss. 118-130; A. Aydınlı, *D. D. Tasavvuf ve Hadis*, s. 82.

58 Konuyla ilgili şöyle bir rivayet nakledilir: "Ebu'd-Derda anlatıyor: Hz. Peygamber ile beraberdik. Dehşetle göğe bakakaldı. Sonra şöyle buyurdu: "İşte bu anlar insanlardan ilmin hemen kapılıp alınacağı anlardır. Öyle ki, artık insanlar ilimden hiçbir şeye sahip olamayacaklardır." Bunun üzerine Ziyad b. Lebid el-Ensari şöyle der: "Ya Resûlallah! Kur'ân'ı okuduğumuz hâlde ilim bizden nasıl alınır? Vallahi, O'nu okumaya devam edeceğiz. Kadınlarımıza ve çocuklarımıza da okutacağız." Hz. Peygamber'in cevabı şu oldu: "Annen seni kaybetsin Ziyad! Ben seni Medinelilerin fakihlerinden sayardım! Şu Yahudi ve Hristiyanlar da, içlerindeki hiçbir şeyle amel etmeksizin, Tevrat ve İncil'i okuyup durmuyorlar mı?" Hadisi işiten ravî Cübeyr b. Nufeyr daha sonra Ubade b. Samit'le karşılaşınca "Kardeşin Ebu'd-Derda'nın söylediğini duyuyor musun?" diyerek hadisi nakleder. Ubade, "Ebu'd-Derda doğru söyledi." şeklinde mukabele edip ilâve eder: "İstersen insanlardan kaldırılacak il' ilmi sana haber verebilirim: **Huşu'**. (Öyle olacak ki), sen cuma mescidine gireceksin de, orada huşu' sahibi hiç kimse görmeyeceksin." Tirmizî, *Sünen*, İlim, 5; İbn Mace, *Fiten*, 26.

59 Suyûtî, *Camii's-Sağir*, c. II, s. 219.

60 Ebu Davut, *Sünen*, Salât, 157; Nesefî, *Sünen*, Sehiv, 18; Ali ibn Hanbel, *Müsned*, c. IV, 25, 26.

61 Müslim, *Sahih*, Zikir, 74; Ebu Davut, *a.g.e.*, Salât, 119.

62 Darimî, *Mukaddime*, s. 32.

gamberin ibadetiyle bir velinin ibadeti bir sayılamayacağı gibi, ihsân makamında ibadet etme seviyesine yükselmiş bir insanın ibadetiyle sıradan bir kimsenin ibadeti de bir değildir. Evvelkilerin ibadeti daha ağır şartlar taşımaktadır. Ona göre de değeri vardır. İşte yukarıda bir kaç tanesini dile getirdiğimiz ihsân, ihlâs, huşu' vb. keyfiyetlerin, bu derecelendirmede ilk sebep olarak rol aldığı hususu, inkar edilemez bir netice olarak karşımıza çıkmaktadır.

Gazâlî'nin **İhya**'sından oruçla ilgili bir örnek vermekle yetiniyoruz. "Oruç üç derecedir. 1. **Avamın** orucu, iki organı (mide ve tenasül) kazay-i şehvetten korumaktır. Yani yeme, içme ve cinsî münasebetten sakınmaktır. 2. **Havasın** orucu, yukarıdaki esaslara riayetle beraber, gözün, kulağın, dilin, elin, ayağın ve diğer organların gûnahtan korunmasıdır. 3. **Ahassu'l-havassın** orucu, avam ve havasın orucundaki şartlara riayetle beraber, kalbi, hasis emeller ve dünya düşüncelerinden sıyırmak, Allah'tan başka her şeyden çekerek bütün mevcudiyetiyle Allah'a bağlanmak ve hatırına O'ndan başkasını getirmemektir. Bu gibilerin gönlüne Allah ve ahiretten başka bir şey geldiği anda oruçları bozulur. Ancak dünyanın ahirete yarayışlı kısmını düşünmek bir zarar vermez."⁶³

2. Sadece Tasavvufun İncelediği Konularla İlgili Olan Âyet Ve Hadisler

Kur'ân ve Sünnet'te dile getirildiği hâlde, fıkıh ve kelâm gibi ilimlerin inceleme alanlarına girmeyen konular bulunmaktadır. Üstelik bu konularla ilgili âyet ve hadislerin sayısı, azımsamayacak kadar çoktur. Meselâ, fıkıh ilmine konu olan âyetlerin sayısı beş yüz⁶⁴ civarında iken tasavvufa konu olabilecek âyet sayısı binin üzerindedir. Bunun birkaç katı kadar da hadis ve eser bulunmaktadır. Âlimler tarafından Kur'ân'dan bir kelimenin matufu bile tartışılmış ve ayrı hükümler çıkarılmışsa⁶⁵ bu kadar âyetin görmezlikten gelinmesi veya çoklarında sarılı **emir** sığası bulunmasına rağmen, sadece terğib ve terhîb türünden sayılması, doğru bir karar olmasa gerektir.

Dolayısıyla bu âyet ve hadisler şayet, tasavvuf veya benzeri bir ilmin konusu yapılmaz ve işlenmezlerse, dinde ciddi bir eksiklik ve boşluğun olması kaçınılmaz olur kanaatindeyiz. Çünkü, dinin temel kaynakları olan Kur'ân ve Sünnet'te dile getirilen her şey, insanın iki cihandaki hayatı açısından büyük öneme sahiptir. Şimdi tasavvufun konu edindiği meseleleri işleyen âyet ve hadislerden bazı örnekler vermek istiyoruz.

⁶³ Gazâlî, *İhya*, c. 1, s. 210.

⁶⁴ A. Zeydan, *el-Vecîz*, s. 341.

⁶⁵ Abdesti anlatan âyette (Maide, 5/6) ayaklar (ercül) kelimesi, başlar (ruûs) kelimesine atfedilirse ayakların meshedilmesi, daha öncesine atfedilirse yıkanması gereği ortaya çıkar. Bilindiği gibi bu konu, Şia ile Ehl-i sünnet arasında ihtilafa neden olmuştur.

a. Kalp

Gönül ve yürek olarak da tanıdığımız kalb, başlıca iki anlamda kullanılır. Biri, göğsün sol tarafında, sol memenin altında ve daha çok bir çam kozalağına benzeyen, aynı zamanda yapısı ve dokusu itibarıyla de bedendeki diğer organlardan farklı bulunan; ihtiva ettiği harika karıncık ve kulakçıkları, bütün his ve duygulara merkezîyeti, bütün damarlara merciyyeti gibi imtiyazı; hem bir motor gibi çalışması hem de bir emme basma pompası gibi faaliyet göstermesi itibarıyla çok hayatî bir organdır ki, biz buna yürek de deriz.

İkincisi ise, öncekinin dublesi, alternatifi, melekûfî buudu ve aynı zamanda şuur, idrak, ihtisas, akıl ve irade gücünün de merkezi ruhanî bir lâtifedir ki, mutasavvıflar ona **hakikat-ı insaniye** demişlerdir. Evet, insanın asıl hakikatı işte bu kalptir. İnsana bu manevî buudu itibarıyla âlim, ârif ve müdrik denir. Allah'a muhatap olan, sorumluluk yüklenen, ceza gören, mükafat alan, hidayetle kanatlanılan, dalâletle yuvarlanan, aziz kabul edilen, hor görülen ve ilahî marifetin mir'ât-ı mücellâsı olan hep bu lâtifedir.

Genellikle biz **gönül** derken de bu ikinci kalbi kastederiz. Gönül ve kalp farklılığı, bunların mecazen birbirinin yerine kullanılması bir yana, bu ruhanî lâfife cismanî kalple sınıksız alâkalıdır. İlişkinin keyfiyeti tam anlaşılmasa da, et parçası olan zahirî kalple, insanın insanlığının remzi olan *Latife-i Rabbaniyenin*, bir gerçeğin iki yüzü denilebilecek şekilde birbiriyle iç içe olduğundan şüphe yoktur. Kur'ân'da, dinî ilimlerde, ahlâkta, edebiyatta, tasavvufta kalp denilince daha çok bu ikinci anlamdaki kalp kastedilir.

"Tasavvufun konusu kalp tasfiyesi⁶⁶ ve temizliğinden ibarettir" şeklindeki bir yargı, mübalâğa değil hakikatın ifadesi olmalıdır. Kur'ân'da, kalbin çok değişik özellik ve sıfatlarına yer verilmesi, mutasavvıfların haklı olarak bu konu üzerinde önemle ve geniş bir şekilde durmasına neden olmuştur.

Kalple ilgili bazı âyet ve hadisler:

"Hayır, onların işleyip kazandıkları şeyler kalplerinin üzerine pas olmuştur." (Mutaffifîn, 83/14)

"Fakat kalplerinde hastalık olanlara gelince, (bu) onların pisliklerine pislik katmıştır. Onlar kafir olarak ölmüşlerdir." (Tevbe, 9/125)

"Allah, onların kalp ve kulaklarını mühürlemiştir." (Bakara, 2/7)

"And olsun, cebennem için de bir çok cin ve insan yarattık ki, kalpleri var

⁶⁶ Tasfiye, şeriat ve marifet esasları dahilinde kalbi temizlemektir. Mutasavvıflara göre insan ruhu, bu âleme melekûfî âleminden tertemiz olarak gelmiş, fakat dünya ve madde kirliliğiyle pislenmiştir. Eğer, tasfiye-i nefis, tezkiye-i kalb yapılsa, ruhu ve kalbi örten kirler ve perdeler kalkar, manevî âlemde ilahî ve ezeli gerçekler kavranır. bk. S. Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 470.

fakat onlarla anlamazlar, gözleri var fakat onlarla görmezler, kulakları var fakat onlarla işitmezler.” (A'raf, 7/179)⁶⁷

“Haberiniz olsun, vücutta bir et parçası vardır, o iyi olduğu zaman bütün vücut iyi olur, o bozulduğu zaman bütün vücut bozulur. O da kalptir.”⁶⁸

“Kul günah işlediğinde kalbinde siyah bir nokta meydana gelir. Ondan tevbe ederse, kalbi tekrar cilalanır. Günabta ısrar ederse, siyah nokta da büyür. Bu da Cenab-ı Hakk'ın “Hayır, işledikleri işler kalplerini kaplamıştır” (Mütâf-fifîn, 83/14) sözünün anlamıdır.”⁶⁹

b. Tezkiye

Lügatte temizlenme anlamına gelen tezkiye, ıstılahta, nefsi, kendisine bulan şan kir ve pastan temizleyerek onu nefsi-i emmâre mertebesinden nefsi-i mutma-inne mertebesine çıkarmak, ruhu manevî kirlilerden arındırmak gibi anlamlara gelir. Nefs tezkiyesi denilen şey, nefsin riyazet ve mücahede yoluyla kötü sıfatlarının ortadan kaldırılmasıdır. Tasavvuf erbabına göre, ruh ile nefis aynı şeyin iki vechesi gibidir. Ancak nefis, ruhun masivâyâ bulanmış, tene mahkum olmuş hâlidir. Nefs, tezkiye metoduyla arıtılarak aslı hüviyetine döndürülebilirse, yani itminan derecesine ererse, ruh özelliği kazanır.

Tasavvufun temel unsuru olan sülûk, bir nefis mücadele ve mücahededir. Cüneyd-i Bağdâdî, “tasavvuf sulhu olmayan bir cenktir” derken bu noktaya parmak basmıştır. Tasavvuf tezkiyedir, ancak her tezkiye tasavvuf değildir. Tasavvufî tezkiyede şeriatın ahkâmına harfiyen uymak esastır. Onun için nebevî bir tezkiyedir.

Tezkiye, nübüvvetin temel görevleri arasında sayılacak kadar önemli bir iştir.⁷⁰

Tezkiye ve nefisle ilgili bazı âyet ve hadisler: “Nitekim kendi içinizden, size âyetlerimizi okuyan, sizi tezkiye eden (arıtıp temizleyen), size kitap ve hikmeti

67 Kalple ilgili bk. 4/65, 7/43, 10/57, 13/27, 28, 23/78, 32/9, 33/4, 70, 71. (sûre/âyet)

68 Buharî, *Sabîh*, İman, 3; Müslim, *Sabîh*, Müsakât, 107.

69 Müslim, *a.g.e.*, İman, 231; Tirmizî, *Sünen*, Tefsiri sure, 83; İbn Mace, *Zühd*, 29; Malik b. Enes, *Muvatta*, Kelam, 18. Kalple alakalı bir çok hadis için bk. *Concordance*, kalp md.

70 **Gazâlî**, ruhanî meadî anlattığı yerde **tezkiye** için şunları söyler: “İnsan mutlak, saadete mazhar olmak için, kemali kazanmaya, ruhu temizlemeye itina göstermelidir. Kemal ilim ile, tezkiye ise amel ile olur. Akli kuvvetin gıda ve lezzeti makulatu (akledilebilen şeyleri) idrakten ibarettir. Nefsi makulatu idrakten men eden şey, beden ve duyularla, hayvani şehvetler gibi şeylerdir. Hayatta iken bunların etkisi altında kalan yani akli lezzetler olan ilimden mahrum bulunan bir adam vefat edince nefsi, bedenden, şehvetlerden ve bedenî zevklerden uzaklaşır. O zaman nefis akli lezzetlerden mahrum oluşunun verdiği elemeleri ve ıstırapları duymaya başlar. İşte ruhanî maad, nefsin bedenden ayrılışından sonra duyduğu bu lezzet veya elemenden ibarettir. İnsan ebedî lezzetleri kazanmak için ilimle beraber amele de sarılmalıdır. Çünkü nefsin bedenî şehvetlere düşkünlüğüne karşı ibadet bir engeldir. Bundan dolayıdır ki, amel ruh tezkiyesine hizmet eder.” *Tebâfütü'l-Felâsife*, s. 195 vd.

ve size bilmediklerinizi öğreten bir Resûl gönderdik". (Bakara, 2/151)

"Ümmüler arasından, kendilerine âyetlerini okuyan, onları tezkiye eden, onlara kitabı ve hikmeti öğreten bir peygamber gönderen O'dur. Halbuki, onlar önceden, apaçık bir sapıklık içinde idiler" (Cuma, 62/2)⁷¹

"Ey huzura eren nefis! Razi edici ve razi edilmiş olarak Rabb'ine dön." (Fecr, 89/27-28)

"Ben nefsimi temize çıkartmak istemiyorum. Çünkü nefis, daima kötülüğü emredicidir. Meğer Rabb'im in esirgediği nefis ola." (Yusuf, 12/53)

"Allah'ım, nefsimi muttaki kul ve tezkiye et. Sen tezkiye edenlerin en iyisi, onun Mevlâ ve velisisin"⁷² "Ümmetimin, nefislerini tezkiye etmelerinden korkuyorum"⁷³

c. Zikir

Zikrin lügat anlamı, bir şeyi kalb veya dille huzura getirmektir ki, Türkçe'de buna anmak, hatırlamak ve yâd etmek denir. Tasavvuf istalahında zikir, Allah'ı anmak, O'nu unutmamak, sürekli hatırd tutmak anlamına geldiği gibi, Allah lafzını veya Allah'ın isimlerinden diğer bir ismi ya da kelime-i tevhidi, belli zamanlarda belli sayıda, belli edepler dahilinde her gün düzenli olarak söylemektir.⁷⁴

İç aksiyonun en mükemmel şekli olan zikir, bütün mistik sistemlerde yer alan bir unsur olup ibadetin, hatta dinin özü mahiyetindedir. (Hac, 22/34) Kur'ân'ın üzerinde ısrarla durduğu konulardan biri olan zikir, varlıklar arasında insana has bir dua biçimidir. Ancak bütün insanlar, gereğine uygun gerçek bir zikri icra etmekten âcizdirler. Çünkü zikir, seçkin ruh ve şahsiyetler ve ciddi gayretler isteyen bir iç faaliyettir.⁷⁵

İtminan ve **felâh** ancak zikirle gerçekleşir. (Ra'd, 13/28; A'la, 87/15)⁷⁶ Gazâlî, zikrin önemini şöyle dile getiriyor: "Allah'a varmadan kurtuluş, Allah sevgisinin-

71 **Nedvî**, bu âyeti zikrettikten sonra şunları söyler: "Bu tezkiye, nefislerin tezkiyesi, ruhların tezhibidir. Bu tezkiye, ruhun bütün faziletlerle bezenmesi, nefsin bütün kötülüklerden arınmasıdır. Bu tezkiye, tarihte eşi bulunmayan örnek bir heyet-i ictimaiye meydana getiren Ashabın, ahlâk ve ihlâs içinde geçen hayretengiz hayatlarında misallerini bolca gördüğümüz tezkiyedir." *Tasavvuf ve Hayat*, ss. 9-11.

72 Müslim, *Sabih*, Zikir, 73; Neseî, *Sünen*, İstiaze, 65; A. İbn Hanbel, *Müsned*, c. IV, 371.

73 *Müsned*, c. V, 48.

74 Tahanevî, *Keşşaf*, c. I, s. 512; Firuzâbâdî, *Kamus*, s. 509; Gazâlî, *İhya*, c. I, s. 301; Kuşeyrî, *Risale*, s. 367.

75 **Dehlevî**, zikrin bu özelliğini şöyle dile getiriyor: "Namaz, Allah'ın yüceliği hakkındaki tefekkür ve sürekli zikir istisna edilirse, amellerin en üstünüdür. Tefekkür ve sürekli zikre gelince, onlar sadece ulvî ruhlardan beklenebilir. Ne yazık ki, bu ruhların sayısı son derece azdır." *Huccetullah el-Balîğa*, c. I, s. 152.

76 **İtminan**, insanın iç dünyasının huzur, ferah ve sükûnet bulması ve ilâhî aydınlıkla rahatlaması; **felâh** ise, insanı, ölümlü ve iğreti varlıkların çemberinden, hatta çukurundan, onları yarmak süretiyle çıkarmak ve kurtarmak anlamına gelir. Y.N. Öztürk, *Din ve Futrat*, s. 76.

de fanî olmadan Allah'a varış, sevileni sürekli anmadan da fanî oluş mümkün değildir. İşte zikrin önemi buradan anlaşılmaktadır.⁷⁷

Gerçek zikir, zikir esnasında mezkûr (yani zikredilen Allah) den başkasını unutmaktır. Nitekim, "Unuttuğun zaman Rabb'ini zikret" (Kehf, 18/24) buyurulmuştur. Bu Allah'tan başkasını (masîvâ) unuttuğun zaman O'nu zikretmiş olursun anlamına gelir.⁷⁸ Zikir gafleti kovmaktır. Gafleti ortadan kaldırdığın zaman sükût da etsen zikir hâlindedir.

Zikir denilince, tarikat mensuplarının, Allah'ın bir veya birkaç ismini tekrarlayıp O'nu münferit veya topluca anmaları akla gelir. Ancak, sistemli şekli bu olmakla birlikte zikir, bundan ibaret değildir. **Namaz** mükemmel bir zikir olduğu gibi, Allah'ın bize verdiği sayısız nimetleri düşünmek de zikirdir. Mü'minin yaptığı her işte, Allah'ın rızasının olup olmadığını düşünmesi de zikirdir. Her varlığın yaratılış ve faaliyetinde, Allah'ın ulûhiyyet damgasını görmek, zikirden başka bir şeyle ifade edilemez kanaatindeyiz.

Zikirle ilgili bazı âyet ve hadisler:

"İçinden yalvararak ve korkarak, aşikâre olmayan hafif bir sesle Rabb'ini an da, gafillerden olma" (A'raf, 7/205)

"Unuttuğunda hemen Rabb'ini an" (Kehf, 18/24)

"Ama kim beni anmaktan yüz çevirirse, onun için de dar bir geçim vardır" (Tâhâ, 20/124)

"Beni zikrediniz ki, ben de sizi zikredeyim" (Bakara, 2/152)

"Size amellerinizin en hayırlısını söyleyeyim mi? Allah'ı zikretmek"⁷⁹

"Bir topluluk oturup Allah'ı zikrederse, melekler onları kuşatır, rahmet onları kaplar."⁸⁰

"Yeryüzünde Allah Allah denildikçe kıyamet kopmayacaktır."⁸¹

d. Dünyaya Bakış

İnsan bir yönüyle madde, bir yönüyle de mânâ alemiyle ilgilidir; ikisine ait unsurlar taşımaktadır. Yani insanda zıtların birleşmesi söz konusudur. Ve dünya hayatı, bu iki zıt unsurun savaş, mücadele ve mücahede meydanı hükmündedir. Ciddi gayretler gösterilmez ve uyanık davranılmazsa, maddenin manaya galip gelmesi kaçınılmazdır. Çünkü, dünya hayatıyla, ruhun denenip imtihanlardan geçirilerek yüceltilmesi gaye edinilmiştir. Yüce Allah, "Cinleri ve insanları bana

77 Gazâlî, *İhya*, c. I, s. 428.

78 Kelâbâzî, *Taarruf*, s. 154.

79 Tirmizî, *Sünen*, Daavât, 6.

80 Müslim, *Sabih*, Zikir, 8.

81 *Aynı eser*, İman, 66.

ibadet etsinler diye yarattım" (Zâriyât, 51/56) ifadesiyle bu gerçeğe işaret etmektedir. Dünya, imtihana konu olma görev ve özelliği gereği, tatlı, süslü ve çekici kılınmıştır. Ancak âyet ve hadislerde, bu özelliğe dikkat çekilerek, insanların uyarıldığı görülmektedir.

Kur'ân'ı en iyi anlayan Hz. Peygamber, dünyaya karşı zahid davranmış ve dünyayı, bir yolcunun varmak istediği yere doğru yol alırken, gölgesinde kısa bir süre dinlendiği bir ağaca benzetmiştir.⁸² Ashabın hayatı da, O'nun önderliğinde bu anlayışla düzenlenmişti.

Gerek Kur'ân âyetleri, gerekse Hz. Peygamber ve ashabının pratiği, dinî konularda hassas olan kimselerin, dünyaya mesafeli bakmalarına neden olmuş ve daha sonra **tasavvuf** adını alacak **zühd** hareketinin oluşmasına neden olmuştur. Zamanla gelişip sistemleşen tasavvufun, bir çok kavram ve istilahı, dünyaya bakış açısının eseridir, diyebiliriz. Tevekkül, şükür, rıza, fakr, zühd, kanaat, sabır vb. buna örnektir. Tedvin edilen hadis kitaplarında *zühd*, *rikak* ve *birr* bölümleri açılarak, bu konuda Hz. Peygamber ve ashabının pratiğinden bir çok örnek kaydedilmiştir.

Zamanla, bazı çevrelerin tenkitlerine neden olabilecek aşırılıklar, dünyadan el-etek çekmeler istisna edilirse, tasavvuftaki dünya anlayışı ve ona verilen değer, Kur'ân ve sünnetin ruhuna uygunluk arz etmektedir, denebilir.

Tasavvuf ehlinin, dünya anlayışlarına dayanak olan bazı âyet ve hadisler:

"*Bilin ki, dünya hayatı oyun, eğlence, süs, aranızda övünme, mal ve evlat çoğaltma yarışından ibarettir. Bu tıpkı bir yağmura benzer ki, bitirdiği bitkiler çiftçilerin hoşuna gider, sonra kuruyuverir, bakarsın sararıp solmuş, un ufak olmuş, dağılıp gitmiştir... Dünya hayatı aldattıcı bir zevkten başka bir şey değildir.*" (Hadid, 57/24)

"*Rabb'inin adını an, her şeyden ilgini kesip bütün kalbinle ona yönel.*" (Müzemmil, 73/18)

"*Ey inanalar, mallarınız ve evlatlarınız sizi Allah'ı anmaktan alıkoymasın.*" (Münafikûn, 63/9)

"*Dünyada zabid ol ki, Allah seni sevsin, insanların elindekine karşı zabidâne davran ki, onlar da seni sevsin.*"⁸⁴

"*Dünyaya karşı zabid olan ve az konuşan birini gördüğünüz vakit, ona yaklaşınız. Çünkü o hikmet telkin eder.*"⁸⁵

"*Ahirete göre dünyanın değeri, parmağı denize daldırınca üzerinde kalacak deniz suyunun miktarı gibidir.*"⁸⁶

82 İbn Mace, *Sünen*, Zühd, 3.

83 Konuyla ilgili kaynak ve değerlendirmeler için bk. M. Demirci, "Zahitlik Nedir, Dünya Ahiret Dengesi Nasıl Kurulur?", 105. *D.Ü. İ. F. Dergisi*, s. IV; M. Kara, "Tasavvufta Dünyaya Bakış", *İslâm Dergisi*, s. 86.

84 İbn Mace, *a.g.e.*, Zühd, 1.

85 *Aynı eser*, Zühd, 3.

86 Müslim, *Sabih*, Cennet, 55; Tirmizî, *Sünen*, Zühd, 15.

Bâtın İlmîni Elde Etme Metodu

Yukarıda da değindiğimiz gibi, bâtın ilimi, bir yönüyle, fıkıh ilmiyle aynı özellikleri taşımaktadır. Âyet ve hadislere dayanır ve bu iki kaynağın, fıkıh usûlüne benzer metotlarla, incelenmesi neticesinde bazı hükümler elde edilir. Ancak, bu ilimin tahsili bir yönüyle de, tasavvufun ilim elde etme metodunun uygulanmasıyla mümkündür. Çünkü insanın derûnî vechesine hitap etmektedir. Zaten onu fıkıhî ilmîne değil de tasavvufa konu hâline getiren de, bu özelliği olmalıdır.

Nitekim Gazâlî, bu yola girişini şöyle anlatır: "Saymış olduğum ilim dallarını incelemeyi sona erdirince tüm gücümle tasavvuf yoluna yöneldim. Tasavvuf yolunun ancak ilim ve amelle tamamlanabileceğini biliyordum.... Benim için ilim amelden daha kolay olduğundan, işe tasavvuf ilimlerini öğrenmekle başladım."⁸⁷

Dolayısıyla tasavvufî bilgiler, Selefiler'de olduğu gibi, sadece kitap okumaya ve metin ezberlemeye dayanmadığı gibi, Kelâmcılarda görüldüğü şekliyle, aklı kıyasçılığa ve mantıkî kaideciliğe de dayanmaz. Tasavvufî bilgiler, amel ve ibadete dayanan ve dince emredilen şeylerin uygulanması neticesinde ortaya çıkan tecrübî bilgilerdir. Nazarî değil, amelî ve tatbikî bir karaktere sahiptirler, *tatmayan bilmez* sözünün anlamı da bu olmalıdır.⁸⁸ Üstelik, bu tadı güzel bilgiler sadece entelektüel nitelikte bilgiler değildir; dünyaya karşı mesafeli durma, kalp safiyeti, Allah aşkı yoluyla edinilirler.

Tasavvufî bilgi sadece medrese usûlü kitaplar vasıtasıyla öğrenilmez dedik. Buna ünlü tasavvuf şeyhleri tarafından kaleme alınan kitaplar da dahildir. Çünkü onlar, içe dönük düşünme ve murakabeye yol açan kuvvetli birer itici faktörden başka bir şey değildir. Üstelik büyük sûfî şeyhleri tarafından yazılmış olan bu kitapları da sadece onları anlamaya ehil (yatkın ve hazırlıklı) olanlar anlayabilir.⁸⁹

Zahid Kevserî, bu konuya değinirken şunları söyler: "Olgunluklar ya ilmî ya da amelî olur. Sülûk ise her ikisinin teminini garantiler. Zira değer bakımından ilmin en şerefli ve kıymet bakımından en büyüğü takvanın verdiği marifet-i Rabbanîdir ki, hadiste varid olduğu üzere, Mi'rac gecesinde Nebî'nin ifşa edip etmemede muhayyer bırakıldığı ilm-i velâyet diye tabir olunur. Bu ise, nebi olmayanların yetişebilecekleri en son noktadır. Bu sadece mücerret fikrî çalışma, akıl ve zekâ ile değil, ancak sülûk ve sıhhatli bir mücahede ile mümkündür."⁹⁰

Bu ilim, dünya sevgisi ile bir arada elde edilememesinden ötürü de diğerlerinden farklıdır. Diğer ilimlerin tümü dünyaya bağlılığa rağmen elde edilebilirler. Hatta çocukları için dünyalık kazanma bu ilimlerin tahsili için itici güç olmak-

87 Gazâlî, *Münkiz*, s. 71.

88 S. Uludağ, *İslâm Düşüncesinin Yapısı*, 130.

89 A. Mahmud, *Munkiz'in Şerhi*, 259; J. Chevalier, *Süfîlik*, s. 5.

90 M.Z. Kevserî, *Altun Silsile*, s. 14.

tadır. Çünkü ilimle uğraşmak, geceleri sabahlamak, gurbet acısına katlanmak, yolculuk zahmetini çekmek vb. bir çok tekâlîfe katlanmak gibi, nefse ağır gelen şeyler içerir. Nefis, makam ve mansıp sevgisi üzerine yaratılmıştır. Ancak böylelikle ilim tahsiline yönelebilmektedir. Tasavvuf ehlinin ilmi ise, nefsin ramına, dünyanın aldatıcı güzelliklerinden kaçıp takva medresesinde okumakla elde edilir. Nitekim Yüce Allah, “Allah’tan korkun, Allah size öğretiyor” (Bakara, 2/286) buyurmaktadır.⁹¹

91 Yafîî, *Neşru'l-Mebâsin*, s. 217. Ayrıca bk. İbn Teymiye, *er-Risale fi İlmi'l-Bâtın ve'z-Zahir*, c. I, s. 238.